

TEMUR XO‘JAO‘G‘LI

Michigan State University (AQSH) va
O‘zbekiston Milliy universiteti, Prof. Dr.

ALISHER NAVOIYNING TURKIY TIL BOYLIGINI KO‘RSATISH USLUBI: G‘AZAL QOFIYALARI NAMUNASIDA

Annotatsiya: Ushbu maqolada Navoiyning yetuklik chog‘idagi devonida foydalanilgan turkiy qofiyalarga e‘tibor qaratilgan. G‘azallardagi qofiyalar orasida turkiy tildagilari tanlab olingan. Chunki Alisher Navoiy turkiy fe‘llarni ko‘proq qo‘llash maqsadida o‘zining deyarli barcha g‘azallarining qofiyalarini turkiy so‘zlardan tanlagan. Navoiy Muhakamat-ul-lug‘atayn asarida turk tilining boyligiga namuna deb ko‘rsatgan turli fe‘l turlarini ham o‘z g‘azallarida qo‘llagan. Bu maqolada Alisher Navoiyning to‘rtinchi devoni bo‘lmish “Favoyid-ul-kibar”dagi 51 g‘azalda aniqlangan 44 xil qofiya tahlil qilinadi. Bu 44 xil qofiya ham ulug‘ shoirimizning turkiy til so‘z boyligi va qudratini she‘rxonlar hamda boshqa shoirlarga ko‘rsatish harakat qilganidan dalolat beradi. Navoiyning boshqa devon va masnaviylari ham shu jihatdan tadqiq qilinsa, bu mavzuni yanada chuqurroq yoritish mumkin bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: Navoiy, g‘azal, qofiya, turk tili, so‘z boyligi, “Favoyid-ul-kibar”

Annotation: This article focuses on the Turkic rhymes used in Navoi’s divan during his youth. Among the rhymes in the ghazals, the ones in the Turkic language were selected. Because Alisher Navoi chose the rhymes of some of his ghazals from Turkic words in order to use more Turkic verbs. Navoi also used various types of verbs in his ghazals, which he showed as an example of the richness of the Turkic language in Muhakamatu’l-lughatayn. This article analyzes the 44 different rhymes identified in 51 ghazals in Alisher Navoi’s fourth poetry collection of his maturity, “Fawayid ul-kibar”. These 44 different rhymes show how our great poet tried to show the richness and power of the Turkic language to poetry-readers and other poets. If Navoi’s other divans and masnavis are studied from this point of view, it will be possible to shed more light on this topic.

Key words: Navoi, ghazal, kofiya, Turkic language, vocabulary, Favoyid-ul-kibar

Аннотация: Данная статья посвящена тюркским рифмам, использовавшимся в диване Навои в годы его юности. Среди рифм в газелях были отобраны тюркские. Потому что Алишер Навои выбрал рифмы некоторых своих газелей из тюркских слов, чтобы использовать больше тюркских глаголов. Навои также использовал различные типы глаголов в своих газелях, которые он показал на примере богатства тюркского языка в “Мухакаматул-лугхатайн”. В данной статье анализируются 44 различные рифмы, выявленные в 51 газели четвертого поэтического сборника Алишера Навои “Фаваид ул-кибар”. Эти 44 различных рифмы показывают, как наш великий поэт пытался показать читателям поэзии и другим поэтам богатство и силу тюркского языка. Если с этой точки зрения изучить другие диваны и маснави Навои, то можно будет пролить больше света на эту тему.

Ключевые слова: *Навои, газель, кофия, тюркский язык, лексика, фавоид ул-кибар.*

Islom dini kirib kelgandan keyingi umumturkiy adabiyotda turkiy tilga ahamiyat bergan shoir-yozuvchilar orasida XI asr qoraxoniylar davri mahsuli Qutadg‘u bilig (“Saodatga yo‘llovchi bilim”, 1069-1070) masnaviysi muallifi Yusuf Xos Hojib birinchi o‘rinda tursa, bu vazifani temuriylar davrida Alisher Navoiy o‘z zimmasiga olgan. Navoiy “Muhokamat-ul-lug‘atayn” (“Ikki til muhokamasi”, 1499) nomli asarida turkiy tilning ustunligini turli misollar bilan isbotlashga harakat qilgan. Bir she‘rida shunday deydi:

*Chunki topdim ul kalom ichra kamol,
Turk alfozi bila surdum maqol.
Turk nazmida chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatni yakqalam.*

“Muhokamat-ul-lug‘atayn” asarining boshlarida, Navoiy o‘zining ham yoshligida hali turk tilining qudratini bilmagan bir vaqtda, boshqa turk shoirlari singari fors tilida she‘rlar yozganini, lekin “Shuur sinniga” (tushunish yoshiga) qadam qo‘yganida, turk so‘zlarini muhokama qilishni boshlaganini e‘tirof qiladi.

Navoiy turk va fors tillari leksikasini qiyoslash orqali turkiy tilning ko‘p jihatlaridan fors tilidan ustunligi, boyligi qudratini turli misollar bilan isbotlashga harakat qiladi. Masalan, Navoiy quyidagi yuzta so‘zni yozib, fors tilida bu so‘zlarni ma‘nosini beradigan so‘z yo‘qlugini bildirib, quyidagi yuzta turk tilidagi fe‘lni misol qilib ko‘rsatadi: *quvormoq, quruqshamoq, usharmak, jiyjaymoq, o‘ngdaymoq, chekrimak, do‘msaymoq, umonmoq, o‘sanmoq, igirmak, egarmak, o‘xranmak, toriqmoq, aldamoq, arg‘adamoq, ishanmoq, iglanmoq, aylanmoq, erikmak, igranmak, ovunmoq, qistamoq, qiynamoq, qo‘zg‘almoq, sovrulmoq, chayqalmoq, devdashmoq, qiymanmoq, qizg‘anmoq, nikamak, siylanmoq, tanlamoq, qimirdamoq, serpamak, sirmamak, kanorkamak, sig‘riqmoq, sig‘inmoq, qilimoq, yolinmoq, munglanmoq, indamamak, tergamak, tevrarak, qingg‘aymoq, shig‘aldamoq, singramoq, yashqamoq, isqarmoq, ko‘ngranmoq, suxranmoq, siypamoq, qoralamoq, surkanmoq, kuymanmak ingranmoq tushalmak mung‘aymoq tanchiqamoq, tanchiqolmoq, ko‘ruksamak, bushurg‘anmoq, buxsamoq, kirkinmak, suqadamak, busmoq, burmak, turmak, tomshimoq, qahamoq, sipqormoq, chicharkamak, jurkanmak, o‘rtanmak, sizg‘urmoq, gurpaklashmak, chuprutmoq, jirg‘amoq, bichimoq, qiqzanmoq, singurmak, kundalatmak, kumurmak, yigirmak, kungurdamak, kinarkamak, kezarmak, duptulmoq, chidamoq, tuzmak, qozg‘anmoq, qichig‘lamoq, gangiramoq, yadamoq, qadamoq, chiqanmoq, kundurmak, sundurmak, suqlatmoq.*

Bu yuzta so‘z uchun Navoiy shularni yozadi: “Bu yuz lafzdurki, g‘arib maqosid adosida tayin qilibdurlarki, hech qaysi uchun sort tilida lafz yasamaydurlarki, barchasi muhtojun ilayhdurki, takallum chog‘ida kishi anga muhtoj bo‘lur. Ko‘pi andoqdurki aslo aning mazmunin tafhim qilmoq bo‘lmas va ba‘ziniki, anglatsa bo‘lg‘ay, har lafz tafhimi uchun necha lafzni tarkib qilmag‘uncha bo‘lmas, ul dag‘i arabiy alfoz madadi bila. Va turk alfozida bu nav‘ lafz ko‘p topilur. Masalan, bu mazkur bo‘lg‘on yuz lafzdin bir nechaga mashg‘ulluk qilib sobit qilali, to xasm muqobalada ilzom bo‘lsunki, o‘zgalarni munga qiyos qilsun.”

Hozirgi o‘zbekcha tarjimasida: “Bu yuzta so‘zni ingichka maqsadlarni ifodalash uchun belgilabdirlarki, bularning hech biri uchun sart tilida so‘z yasamabdirlar. Lekin bularning barchasiga kishining ehtiyoji tushadi, so‘zlashish chog‘ida kishi unga muhtoj bo‘ladi. Bularning ko‘pi shunday so‘zlarki (forschada), uning mazmunini aslo anglatib bo‘lmaydi. Ba‘zisini anglatsa bo‘ladi, lekin bir so‘zni tushuntirish uchun bir necha so‘zni tizmaguncha bo‘lmaydi. Bu ham arabcha so‘zlar

yordami bilan bo‘ladi. Turk tilida bu xil so‘zlar ko‘p topiladi. Masalan, yuqorida mazkur bo‘lgan yuzta so‘zdan bir nechasi ustida shug‘ullanib, isbot qilaylik, toki da‘vogar qarshilik ko‘rsatganda uyalib qolsin, shuning bilan boshqalarini ham bunga solishtirsin.” (Shamsiyev, 4 s.)

Navoiy o‘sha asarida bergan boy fe‘l misollarini o‘z she‘rlarida ham ko‘proq foydalangan. Navoiyning keksalik davri she‘rlaridan tashkil topgan “Favoyid-ul-kibar” nomli devonidagi g‘azallarining muhim qismida turkiy so‘zlardan, xususan, fe‘llardan yasalgan qofiyalarni ishlatgan. Navoiyning bu ishni qilishdan asosiy maqsadi quyidagicha edi: g‘azalning birinchi baytidagi qofiyaning turkiy so‘z bilan bo‘lishi, undan keyingi baytlardagi qofiyalarda ham turli yangi turkiy so‘z fe‘llarni ishlatilishiga imkoniyat yaratadi. Bu maqolada, Navoiyning shu so‘nggi devonidagi 650 g‘azal orasidan qofiyalari turkiy so‘zlar, ayniqsa, fe‘llar bo‘lgan 51 tasi tanlab keltirildi.

G‘azallar orasidan faqat turk tilidagi qofiyalari tanlandi. Keyin, turk tili radiflari oldidagi qofiyalar ham turk tilidan bo‘lgan g‘azallar tanlandi. Lekin turk tili radiflari oldidagi qofiyalar arab-fors so‘zlaridan bolgan g‘azallar tanlanmadi.

G‘azallar shu asardan olindi:

Alisher Navoiy Mukammal asarlar to‘plami: “Xazoyin-ul-maoniy” “Favoyid-ul-kibar”, Oltinchi tom (Yigirma tomlik). Toshkent: O‘zbekiston SSR “Fan” nashriyoti, 1990.

G‘azal raqamlari shu kitobdagi sonlarni ko‘rsatadi.

54-g‘azal:

*Ul qo‘pub, otlang‘ali markab surub, sarxush **borib**,
Men boshim ochib, ayog‘ig‘a qo‘yub yuz, **yolborib**.*

*Menda xud had yo‘q, vale ollinda jon aylay fido:
Har kishi ashobidin keltursa ani **qaytorib**.*

*Bo‘ldi rokib, netti ko‘nglum uyida qilsa nuzul,
Tig‘ ilakim tortmish, ozurda ko‘ksumni **yorib**.*

*O‘z uyiga tushmakin ham bilmay o‘lgum, koshki
Borsa qatl aylab meni, jon mehnatidin **qutqorib**.*

*Vah, ne yanglig‘ sa‘b emish g‘am bazmida qolmoq kishi,
Ko‘nglida orom qolmay, joni oromi **borib**.*

*Kimga davron bir ayog‘ may berdikim, bo‘ldi xalos,
So‘ngra aning yuz qadah bedodi zahrin **sipqorib**.*

*Bekas o‘lsam, ne taajjubkim, vafoda jon berib,
Topmadim ahli vafo bori jahonni **axtorib**.*

*Bosh oqardi – uzlat avlodurki, ul kofur ila
Sovutur, ulkim yigitlar bazmida kirgay **qorib**.*

*Ey Navoiy, go‘yiyo yoring kelur, yo‘qsa nega
Muztaribtursen — taning titrab, uzoring **sarg‘orib**.*

Navoiy bu g'azalida **-ib** sifatdoshi bilan yasalgan qofiya uchun shu turkiy fe'llarni keltirgan: *borib, yolborib, qaytorib, yorib, qutqorib, sipqorib, axtorib, qorib, sarg'orib...*

56-g'azal:

*Xas kebi jismimg'a hijron shu'lasi **urdung borib**,
Barqi ofat birla xoshokimni **kuydurdung borib**.*

*Aylabon gul, hajr azmig'a chu **surdung bodpoy**,
Bo'yla sarsar birla ani ko'kka **sovurdung borib**.*

*Tiyr aylab ko'kni ul kulda bu yanglig' lutf etib,
Poyam ahli ishq aro gardung'a **yetkurdung borib**.*

*Tindi sargardon ko'ngul ko'yungda har yon po'yadin,
Orzuyi vasldin ko'nglumni **tindurdung borib**.*

*Azm etarda barcha ishq ahlig'a qilding xayrbod,
Nayladuk ushshoq arokim, bizni **yo'zg'urdung, borib**.*

*Ul ko'zi kofir sari borma deb erdim, ey ko'ngul,
Pand eshitmay, naqdi imoningni **oldurdung borib**.*

*Eyki, man'ing aylab erdim ishq ko'yi tavfidin,
Zorsen, go'yo balo boshing'a **kelturdung borib**.*

Navoiy bu g'azalida **borib** radifi **-rdung** qo'shimchasi bilan yasalgan fe'l qofiya uchun shu turkiy fe'llarni keltirgan: *kuydurdung, sovurdung, yetkurdung, tindurdung, yozg'urdung, oldurdung, kelturdung, sindurdung, yondurdung...*

58-g'azal:

*Xushturur bir tiyra shomi hajr iki yor **uchrashib**,
Topishib, bir-birlarin mahkam quchushub, **yig'lashib**.*

*Hajr dardi-yu firoq anduhig'a taskin bo'la,
O'lturub ulfat bila, bir-birlariga **yondashib**.*

*Furqat ayyomida har birning boshiga kelganin,
Yuz tuman hamdardlig'lar birla har dam **so'zlashib**.*

*Goh vasl iqbolining ishratlaridin shukr deb,
Gah firoq idborining shiddatlaridin **mungrashib**.*

*Goh ikki rishta yanglig'kim, topar bir-biriga tob,
Ikkilik fahm o'lmog'udek bir-biriga **chirmashib**.*

*Gah bu chirmanmog' ochilg'anda ham ikki rishtadek,
Tob ochilsa qaytara ham bir-biriga **to'lg'ashib**.*

*Ikki yondin qo'l hamoyil berk-berk andoq chekib
Kim, yana bir-birdin ayrilmas masallik **o'rmashib**.*

*Ayni vasl ichra ishi o'tsa shikoyat mujibi,
Ikki yondin raf' etib, bir-birlarini **aldashib**.*

*Ey Navoiy, bu mahol andishag'a chirmashma ko'p,
Jur'at aylab betahoshi so'zlaring haddin **oshib**.*

Navoiy bu g'azalida **-shib** sifatdoshi bilan yasalgan qofiya uchun shu turkiy fe'llarni keltirgan: yig'lashib, yondashib, so'zlashib, mungrashib, chirmashib, to'lg'ashib, o'rmashib, aldashib, oshib...

60-g'azal:

*Bir oy firoqida har tun boshimg'a o't **tutoshib**,
Quyoshg'a shu'la yetib, dudi yetti ko'kdin **oshib**.*

*Chu eltib ikki tarafdin boshin qulog'ing'a zulf,
Magarki, qatlima har bir sening bila **kengoshib**.*

*O'zin hechcha fahm aylabon, uyotqa qolib,
Ajal firoqing ila o'ltururda chun **o'choshib**.*

*Quyosh damin ola olmay, kirib qora yerga,
Yiqildi, husnda go'yo yuzung bila **taloshib**.*

*Chamanda sarvg'a noz aylamak yarashmaydur,
Valek har ne qilib sarvnozima **yaroshib**.*

*Firoq aro ne tiriklikdurur, xusho o'lgan,
Visol toriga ummidi rishtasi **uloшиб**.*

*Navoiy ulcha qazodin kelur, bo'yinsung'il
Kim, ulki bosh chekpbon, so'ngra kechgassen **qoshib**.*

Navoiy bu g'azalida **-shib** sifatdoshi bilan yasalgan qofiya uchun shu turkiy fe'llarni keltirgan: oshib, tutoshib, kengoshib, o'choshib, taloshib, yaroshib, uloshib, qoshib...

61-g'azal:

*Chobukum tez surar tund samand uzra **chiqib**,
Men so'ngicha yeta olmay, yugururdin **toliqib**.*

*Garchi sabrim yo 'qidin ani erishib, lekin
Hushu ko 'nglum yo 'q uchun, har nafas andin **oziqib**.*

*Do 'stlar, bu kecha voqif bo 'lingizkim, chiqadur
Onsizin shefta jonim tan uyidin **toriqib**.*

*Har ko 'zumdin oqadur har birining xunobi,
Hajr iskanjasi chun bag 'rimu ko 'nglumni **siqib**.*

*Tig 'ila boshima keldingi, bu kun qatl ishida
Xo 'blar ichra saromadsen, o 'lubsen **ayiqib**.*

*Ko 'p kuchung birla quvonmaki, ajal jomi mayi
Ki, tutub Rustami Dostonni hamul lahza **yihib**.*

*Ey Navoiy, to 'lar oxir dame chun paymona,
Naylagungdur bu nafas maykadadi bore **chiqib**.*

Navoiy bu g'azalida **-ib** sifatdoshi bilan yasalgan qofiya uchun shu turkiy fe'llarni keltirgan: *chiqib, toliqib, oziqib, toriqib, siqib, ayiqib, yiqib, qorib...*

70. g'azal:

*Ey ko 'ngul, yor firoqida labolab may **tut**,
Dam-badam la 'li xayoli bila xotirni **ovut**.*

*Jonu ko 'nglumni bir o 'pmoqqa tilarsen, unomon,
Ortuq ayla adadin, yo 'qsa bahosin **o'ksut**.*

*Ko 'zu ko 'ngul dema men borg 'ali bo 'lmish tiyra,
Vasl sham 'i bila ul tiyra vatanlarni **yorut**.*

*Vah, necha bizni sog 'inmag 'ni unuttung bir ham,
Yo sog 'inmag 'ni sog 'in, yoxud unutmag 'ni **unut**.*

*Ko 'z firoqingda oqardiyu sirishki qurudi,
Yomg 'uri bo 'lmas, agar ayni bayoz o 'ldi **bulut**.*

*Aylasa xotiringga tafriqa qushlari hujum,
Zikr uni dog 'i riyozat toshi birla **urkut**.*

*Ey Navoiy, meni zor ayladi bir lo 'livash
Kim, ham arlot unut bo 'ldi manga, ham **bilgut**.*

Navoiy bu g'azalida **-ut** qofiyali shu turkiy so'zlarni keltirgan: *tut, ovut, o'ksut, yorut, unut, bulut, urkut, bilgut...*

73-gʻazal:

*Demon, ul oy oʻqin, ey doʻst, suvur, yoʻqsa, **ushat**
Kim, qoqib toshlar ila, zor tanimgʻa **oʻrnot**.*

*Buki, ul umrdin ayrildimu oʻlmaydurmen,
Ber, ey insofki, bu bordur oʻlum chogʻligʻ **uyot**.*

*Gʻamzang oʻqiki, ulus joni anga keldi hadaf,
Elga jon qolmadi bir, dogʻi mening jonima **ot**.*

*Jon olurgʻa bir taraf kelmak emish ul qotil,
Solma, ey jon, ani zaxmatqayu chiq olliga **bot**.*

*Eyki, hayvon suyi ichkung, tilabon umri abad,
Tilasang umrni xush, jurʻai may ham anga **qot**.*

*Bogʻbono, gulu sarving saridin soʻz dema koʻp,
Birisin sarvi gulandomima bare **oʻxshot**.*

*Raz qizi zarfini, zohid, koʻp ushatma, er esang,
Oʻz butungniyu mening but kebi tavbamni **ushot**.*

*Xalqdin har yaramas kelsa, xush ulkim, haqqʻa
Desa boʻlmas, mening uchun yana bir xalq **yarot**.*

*Ey Navoiy, chu gadosen, senu bir loʻlivash,
Shahgʻa mirzoyu mirak, xongʻa qiyotu **qoʻngʻirot**.*

Navoiy bu gʻazalida -at -ot qofiyali shu turkiy soʻzlarni keltirgan: *ushat, uyot, ot, bot, qot, oʻxshot, ushot, yarot, qoʻngʻirot...*

100-gʻazal:

*Qayd aylarga junun ahlini bor ul ikki **soch**,
Har biri necha tugun, har tuguni necha **quloch**.*

*Turklarning qulidurmenki, nigorimning erur
Qoshi turkona, qabogʻi kengu koʻzi **qiy moch**.*

*Sochingu mushk aro bor ancha tafovutki, munung
Kisvatidur yangi iksunda, aning – eski **sanoch**.*

*Tashlabon dogʻlarim marhami birla momugʻin,
Telbadurmenki, choponin solib oʻlgʻay **yolangʻoch**.*

*Soqiyo, la'l uza xay ko'rubon bexudmen,
Mayg'a mamzuj gulob aylab, ani yuzuma **soch**.*

*Luqma ogahlik ila solik agar aylasa no'sh,
Yaxshiroq arpa ko'mochiki, tag'ofilda **kuloch**.*

*Ey Navoiy, tilasang eldinu o'zdin maxlas,
Chiqqil o'zduk yo'ldin chustu fano ko'yiga **qoch**.*

Navoiy bu g'azalida -och qofiyali shu turkiy so'zlarni keltirgan: *soch, quloch, qiymoch, sanoch, yolangoch, och, soch, kuloch, qoch...*

139-g'azal:

*To buzug' ko'nghum aro zulfung xayoli **aylanur**,
Ajdahoyedurki, bir vayrona necha **to'lg'anur**.*

*Ahli dard ohu fig'onidur, emas ko'su nafir,
Sayr uchun ul xo'blar shohi qachonkim **otlanur**.*

*Gar tanimda dog'lardur, vah, ne tong toshida dog',
Notavonekim, ichi hijron o'tidin **o'rtanur**.*

*Har shararkim, o'tlug' ohimdin borur gardun sari,
Ahli ishq arvohi o'rtonmakni andin **o'rganur**.*

*Ravshan etmas bazmni husn ahli sepdek, kim etar
Dahr yorutmog'ni gar anjum quyoshqa **o'tkanur**.*

*Chun bu gulshan bevafodur, jom davrig'a to'kar,
Necha pora siymkim, umrida nargis **qozg'anur**.*

*Andoq uyqug'a Navoiy bordi hijron shomikim,
Yaxshidur gar hashr g'avg'osida dog'i **uyg'anur**.*

Navoiy bu g'azalida **-anur** qofiyali shu turkiy fe'llarni keltirgan: *aylanur, to'lg'anur, otlanur, o'rtanur, o'rganur, o'tkanur, qozg'anur, uyg'anur...*

Keyingi g'azallarning matni berilmaydi, lekin g'azallardagi qofiyali radif qofiyali so'zlar yoziladi:

147-g'azalda: *Olur, qolur, qo'zg'alur, chayqalur, solur, siyg'alur, tovshalur, tarqalur.*

163-g'azalda: *Bog'idur, tufrog'idur, tirnog'idur, qalpog'idur, chog'idur, dog'idur, yafrog'idur, olmog'idur.*

174-g'azalda: radif bilan qofiya: *Qorong'u kechalar, bu kechalar, uyqu kechalar, su kechalar, asru kechalar, kulgu kechalar, yuv kechalar, bo'lurmu kechalar.*

189-g'azalda: radif bilan qofiya: *tutosh ko'runur, yosh ko'runur, yovosh ko'runur, tosh ko'runur, quyosh ko'runur, bosh ko'runur, savosh ko'runur, qosh ko'runur.*

- 204-g'azalda:** Tutmangiz, yavutmangiz, qo'rqutmangiz, yutmangiz, ovutmangiz, yarutmangiz, chubrutmangiz, urqutmangiz.
- 205-g'azalda:** Uz, tuz, buz, yuz, muz, qutuz, ujuz, kuz, to'kuz, qubuz.
- 206-g'azalda:** Aylamangiz, istamangiz, qovlamangiz, aldamangiz, aydamangiz, yig'laman-giz, uchramangiz, yamangiz.
- 214-g'azalda:** Aylangiz, qilmangiz, istangiz, butrangiz, o'rtangiz, asrangiz, o'ynangiz, ko'rsangiz.
- 218-g'azalda:** Turdi ko'z, oldurdi ko'z, bilgurdi ko'z, yağdurdi ko'z, surdi ko'z, kuydurdi ko'z, yashurdi ko'z, yetkurdi ko'z, sindurdi ko'z.
- 262-g'azalda:** Aylanmish, chirmanmish, o'rganmish, yastanmish, o'rtanmish, kungranmish, uyg'anmish, to'lg'anmish, saylanmish, bulg'anmish, qo'zg'anmish, aytmish-tonmish.
- 269-g'azalda:** Aylamish, bog'lamish, toqtamish, anglamish, qarg'amish, ko'ldamish, to'g'ra-mish.
- 296-g'azalda:** Issig', qizig', sarig', arig', achchig', qotig', qilig', ilig'.
- 297-g'azalda:** Osig', ochig', sarig', orig', solig', balig', qotig', osig'.
- 311-g'azalda:** Yoruq, momuq, yovuq, ochuq, tomuk, sovuq, yoruq, tobuq.
- 327-g'azalda:** Ko'zluk, yuzluk, so'zluk, tuzluk, buzluk, bo'zluk, o'zluk, ko'zluk.
- 328-g'azalda:** Ilik, tirik, kichik, itik, eshik, tetik, biyik, irik, bilik, telbalik.
- 330-g'azalda:** Ko'nglak, ipak, yurak, so'ngak, elak, chechak, ko'palak, etak.
- 333-g'azalda:** Kunidek, tunidek, uchqunidek, oltunidek, unidek, shudrunidek, chopqunidek, ozg'unidek.
- 337-g'azalda:** Surung, yag'durung, kezdrung, o'lturung, kuydirung, sovurung, kelturung, tin-durung, yetkurung, esturung, topshurung.
- 346-g'azalda:** Urmading, yog'durmading, turmading, o'ldurmading, o'lturmading, kelturma-ding, yetkurmading, bosh indurmading, to'ldurmading.
- 362-g'azalda:** O'lturung, topshurung, yetkurung, sindurung, sovdurung, surung, topshurung.
- 398-g'azalda:** Barmog'im, tirnog'im, tufrog'im, yormag'im, chaqmog'im, o'rtog'im, chog'im.
- 407-g'azalda:** Kuymakim, ko'nglakim, emgakim, ko'prakim, ertakim, ilmakim, kuymakim.
- 408-g'azalda:** Kuydurmadim, sindurmadim, turmadim, kelturmadim, indirmadim, yetkurma-dim, kuydurmadim, telmurmading, kuldurmading...
- 410-g'azalda:** Barmog'im, yobormog'im, bormog'im, axtarmog'im, hormog'im, qutqor-mog'im, sipqormog'im, boshqormog'im...
- 411-g'azalda:** Qilmadim, ayrilmadim, qilmadim, bilmadim, ilmadim, yoqilmadim, oyilma-dim, topilmadim...
- 413-g'azalda:** Yuragim, so'ngagim, yuragim, etagim, gazagim, nenagim, aylamagim, ti-lagim...
- 414-g'azalda:** Emgandim, o'rgandim, o'rtandim, aylandim, to'lg'andim, churkandim, tebran-dim, uyg'andim...
- 418-g'azalda:** Bilmas edim, qilmas edim, ilmas edim, sochilmas edim, qotilmas edim, to-pilmas edim...
- 439-g'azalda:** Un, tun uzun, boyun, tutun, quyon, bukun, sun.
- 506-g'azalda:** Birov, ikov, uchov, to'rtov, beshov, oltov, yettov.
- 509-g'azalda:** Boru, axtaru, qaytaru, o'tkaru, yolbaru, boshqaruv, qutqaru, qoru.
- 519-g'azalda:** Gesu, uyqu, kulgu, qoru, o'tru, ko'zgu, qayg'u, bu.
- 538-g'azalda:** Uchurdi bu kecha, sovurdi bu kecha, to'kurdi bu kecha, yemurdi bu kecha,

keturdi bu kecha, ko'murdi bu kecha, uyurdi bu kecha, yugurdi bu kecha, o'churdi bu kecha, hurdi bu kecha.

578-g'azalda: ayrilmadi, qilmadi, sanchilmadi, yoyilmadi, bilmadi, ochilmadi, aytilmadi, yozilmadi.

584-g'azalda: Urdi, sovurdi, buyurdi, kivurdi, sumurdi, oshurdi, buyurdi, yugurdi.

585-g'azalda: Qari, sari, nari, tashqari, ilgari, qullari, ichkari, o'xshari.

590-g'azalda: Butradi, qo'zg'adi, churkadi, chirmadi, burkadi, tishladi, bermadi, istadi.

592-g'azalda: Kuydurgali, o'lturgali, surgali, sevdurgali, bildurgali, kelturgali, yetkurgali, telmurgali.

594-g'azalda: Yasatay, qotay, uzatay, yetay, sotay, ushatay, yamatay, Chig'atoy.

637-g'azalda: Chog'i, ayog'i, qarog'i, dudog'i, uchog'i, yamg'i, asramog'i.

Alisher Navoiy o'z g'azallarida qofiyalar uchun turkiy fe'llarning turli grammatik kategoriyalaridan foydalanib, Turk tilining boyligini ko'rsatishga harakat qilgan. "Muhakamat-ul lug'atayn" nomli asarida Navoiy bu haqda shunday deydi:

"Hosili kalom andin so'ngrakim, muncha qaviy daloil azim shavohid bila bu faqirning vuqufi, balki mahorati bu fanning forsiy turkiy nazmida sobit ravshan bo'ldi..."

Bu maqolada Alisher Navoiyning kamolot davri devonida mavjud turkiy tildagi qofiyalarga e'tibor qaratildi. Keyinchalik bu ma'lumotlarni Navoiyning boshqa devonlari bilan solishtirish mumkin.

Navoiyning "Favoyid-ul-kibar" nomli devonidagi g'azallarida turk tilidagi so'zlarning oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan turli xil qofiyalar ishlatilgan. Ushbu maqolada aniqlangan 44 xil qofiyalar quyidagilardir:

1) -ib oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar (4 g'azalda):

1. *borib, yolborib, qaytorib, yorib, qutqorib, sipqorib, axtorib, qorib, sarg'orib...*

2. *yig'lashib, yondashib, so'zlashib, mungrashib, chirmashib, to'lg'ashib, o'rmashib, aldashib, oshib...*

3. *oshib, tutoshib, kengoshib, o'choshib, taloshib, yaroshib, uloshib, qoshib...*

4. *chiqib, toliqib, oziqib, toriqib, siqib, ayiqib, yiqib, qorib...*

2) -u oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar (2 g'azalda):

1. *boru, axtaru, qaytaru, o'tkaru, yolboru, boshqaruv, qutqaru, qoru*

2. *resu, uyqu, kulgu, qoru, o'tru, ko'zgu, qayg'u, bu...*

3) -urdung oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

kuydurdung, sovurdung, yetkurdung, tindurdung, yozg'urdung, oldurdung, kelturdung, sindurdung, yondurdung...

4) -ut oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar:

tut, ovut, o'ksut, yorut, unut, bulut, urkut, bilgut...

5) -at oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar:

ushat, uyot, ot, bot, qot, o'xshot, ushot, yarot, qo'ng'rot...

6) -och oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar:

soch, quloch, qiymoch, sanoch, yolangoch, och, soch, kuloch, qoch...

7) -anur oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

aylanur, to'lg'anur, o'tlanur, o'rtanur, o'rganur, o'tkanur, qozg'anur, uyg'anur...

8) -ur oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar:

ohur, qohur, qo'zg'alur, chayqalur, solur, siyg'alur, tovshalur, tarqalur...

9. -dur oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar:

bog'idur, tufrog'idur, tirnog'idur, qalpog'idur, chog'idur, dog'idur, yafrog'idur, olmog'idur...

10. -u kechalar (qofiya va radifi) oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
qorong‘u kechalar, bu kechalar, uyqu kechalar, su kechalar, asru kechalar, kulgu kechalar, yuv kechalar, bo‘lurmu kechalar...

11. -osh ko‘runur (qofiya va radifi) oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
tutosh ko‘runur, yosh ko‘runur, yovosh ko‘runur, tosh ko‘runur, quyosh ko‘runur, bosh ko‘runur, savosh ko‘runur, qosh ko‘runur...

12. -utmangiz oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
tutmangiz, yavutmangiz, qo‘rqutmangiz, yutmangiz, ovutmangiz, yarutmangiz, chubrutmangiz, urqutmangiz...

13. -amangiz oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
aylamangiz, istamangiz, qovlamangiz, aldamangiz, aydamangiz, yig‘lamangiz, uchramangiz, yamangiz...

14. -angiz oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
aylangiz, qilmangiz, istangiz, butrangiz, o‘rtangiz, asrangiz, oynangiz, ko‘rsangiz...

15. -uz oxirgi bo‘g‘ini bilan yasalgan qofiyalar:
uz, tuz, buz, yuz, muz, qutuz, ujuz, kuz, toquz, qubuz...

16. -urdi ko‘z (qofiya va radifi) oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
turdi ko‘z, olddurdi ko‘z, bilgurdi ko‘z, yag‘durdi ko‘z, surdi ko‘z, kuydurdi ko‘z, yashurdi ko‘z, yetkurdi ko‘z, sindurdi ko‘z...

17. -anmish oxirgi bo‘g‘ini bilan yasalgan qofiyalar:
aylanmish, chirmanmish, o‘rganmish, yastanmish, o‘rtanmish, kungranmish, uyganmish, to‘lganmish, saylanmish, bulg‘anmish, qo‘zganmish, aytmish-tonmish...

18. -amish oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
aylamish, bog‘lamish, toqtamish, anglamish, qarg‘amish, ko‘ldamish, to‘g‘ramish...

19. -ig‘ oxirgi bo‘g‘ini bilan yasalgan qofiyalar (2 g‘azalda):

1. *issig‘, qizig‘, sarig‘, arig‘, achchig‘, qotig‘, qilig‘, ilig‘...*

2. *osig‘, ochig‘, sarig‘, orig‘, solig‘, balig‘, qotig‘, osig‘...*

20. -uq oxirgi bo‘g‘ini bilan yasalgan qofiyalar:

yoruq, momuq, yovuq, ochuq, tomuk, sovuq, yoruq, tobuq...

21. -zluk oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:

ko‘zluk, yuzluk, so‘zluk, tuzluk, buzluk, bo‘zluk, o‘zluk, ko‘zluk...

9) -ik oxirgi bo‘g‘ini bilan yasalgan qofiyalar:

ilik, tirik, kichik, itik, eshik, tetik, biyik, irik, bilik, telbalik...

10. -ak oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:

ko‘nglak, ipak, yurak, songak, elak, chechak, ko‘palak, etak

11. -unidek oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:

kunidek, tunidek, uchqunidek, oltunidek, unidek, shudrunidek, chopqunidek, ozg‘unidek...

12. -urung oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar (2 g‘azalda):

1. *surung, yağdurung, kezdrung, o‘lturung, kuydirung, sovurung, kelturung, tindurung, tinduring, yetkurung, esturung, topshurung*

1. *o‘lturung, topshurung, yetkurung, sindurung, sovdurung, surung, topshurung,*

10. -urmading oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:

urmading, yog‘durmading, turmading, oldurmading, o‘lturmading, kelturmading, yetkurmaading, bosh indurmading, to‘ldurmading...

11. -og‘i oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:

chog‘i, ayog‘i, qarog‘i, dudog‘i, uchog‘i, yamg‘i, asramog‘i...

12. -og'im oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

barmog'im, tirnog'im, tufrog'im, yormag'im, chaqmog'im, o'rtog'im, chog'im...

13. -mog'im oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

barmog'im, yalbormag'im, bormog'im, axtarmog'im, hormog'im, qutqormog'im, sipqor-mog'im, boshqormog'im...

14. -agim oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

yuragim, songagim, yuragim, etagim, gazagim, nenagim, aylamagim, tilagim...

15. -akim oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

kuymakim, ko'nglakim, emgakim, ko'prakim, ertakim, ilmakim, kuymakim.

16. -urmadim oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

kuydurmadim, sindurmadim, turmadim, kelturmadim, indurmadim, yetkurmadim, kuydurma-dim, telmurmadim, kuldurmadim.

17. -ilmadi oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

ayrilmadi, qilmadi, sanchilmadi, yoyilmadi, blmadi, ochilmadi, aytilmadi, yozilmadi...

18. -ilmadim oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

qilmadim, ayrilmadim, qilmadim, bilmadim, ilmadim, yoqilmadim, oyilmadim, topilmadim...

19. -ilmas edim (qofiya-radif) oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

bilmas edim, qilmas edim, ilmas edim, sochilmas edim, qotilmas edim, topilmas edim...

20. -andim oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

emgandim, o'rgandim, o'rtandim, aylandim, to'lg'andim, churkandim, tebrandim, uyg'an-dim...

21. -un oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar:

un, tun uzun, boyun, tutun, quyun, bukun, sun.

22. -ov oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

birov, ikov, uchov, to'rtov, beshov, oltov, yettov.

23. -urdi kecha (qofiya va radifi) oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

uchurdi bu kecha, sovurdi bu kecha, to'kurdi bu kecha, yemurdi bu kecha, keturdi bu kecha, ko'murdi bu kecha, uyurdi bu kecha, yugurdi bu kecha, ochurdi bu kecha, hurdi bu kecha...

24. -urdi oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

urdi, sovurdi, buyurdi, kivurdi, sumurdi, oshurdi, buyurdi, yugurdi.

25. -ari oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

qari, sari, nari, tashqari, ilgari, qullari, ichkari, oxshari

26. -adi oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

butradi, qo'zg'adi, churkadi, chirmadi, burkadi, tishladi, bermadi, istadi...

27. -urgali oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

kuydurgali, o'lturgali, surgali, sevdurgali, bildurgali, kelturgali, yetkurgali, termulgali...

28. -atay / -otay oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

yasatay, qotay, uzatay, yetay, sotay, ushatay, yamatay, chig'atay...

Alisher Navoiyning faqat bitta devonidagi (*Favoyid-ul-kibar*) g'azallarda aniqlaganimiz bu 44 xil qofiya ham ulug' shoirimizning turkiy til so'z boyligi va qudratini she'rxonlar hamda boshqa shoirlarga ko'rsatish uchun qanday urinib turganidan dalolat beradi. Navoiyning boshqa devon va masnaviylari ham shu jihatdan tadqiq qilinsa, bu mavzuni yanada chuqurroq yoritish mumkin bo'ladi. Butun umrini faqat adabiy asarlarda turkiy tilni takomillashtirish va boyitishga bag'ishlagan Alisher Navoiyning bizlarga meros sifatida qoldirgan ulug' kulliyoti ustida yanada chuqurroq ishlab, uning sir-asrorlarini o'rganishimiz zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami: Xazoyin-ul-maoniy. Favoyid ul-kibar. Oltinchi tom (Yigirma tomlik).* – Toshkent: O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti, 1990.

2. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami: Muhokamat-ul-lug'atayn. Mezon ul-avzon. Tarixi anbiyo va hukamo. Tarixi muluki Ajam. Arba'in. Siroj ul-muslimin. Munojot. Risolai tiyr andoxtan. O'n oltinchi tom (Yigirma tomlik).* – Toshkent: O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti, 2000.

Shamsiyev Porso (Nashrga tayyorlovchi), Alisher Navoiy, *Muhokamat-ul-lug'atayn*. Online manba: https://n.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Muhokamat-ul%20lug'atayn.pdf

3. Sodiqov Qosimjon. *Muhokamatu-l-lug'atayn.* – Toshkent: Akademnashr, 2017.